

УДК 811.111'42

КОМУНІКАТИВНА НЕВДАЧА ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

О. В. Дубцова (Харків)

У статті подані результату аналізу поглядів на природу явища комунікативної невдачі й запропоновано визначення комунікативної невдачі як ситуації комунікації, де має місце нерозуміння або неадекватне розуміння одним з комунікантів мовленнєво-поведінкового акту іншого й факт нерозуміння/ неадекватного розуміння есплікується вербальними/ невербальними діями комунікантів.

Ключові слова: комунікативна невдача, ситуація комунікації, мовленнєво-поведінковий акт, вербальні/невербальні дії комунікантів.

О.В. Дубцова. Коммуникативная неудача как объект лингвистического исследования. В статье представлены результаты анализа точек зрения на природу явления коммуникативной неудачи и предложено определение коммуникативной неудачи как ситуации коммуникации, где имеет место непонимание/ неадекватное понимание одним из коммуникантов речеповеденческого акта другого и факт непонимания/ неадекватного понимания эксплицируется вербальными/невербальными действиями коммуникантов.

Ключевые слова: коммуникативная неудача, ситуация коммуникации, речеповеденческий акт, вербальные/невербальные действия коммуникантов.

O.V. Dubtsova. Communicative failure as an object of linguistic analysis. The article presents the results of the analysis of views on the nature of the phenomenon of communicative failure and suggests a definition of communicative failure as a situation of communication where one of the communicants fails to understand or misunderstands the speech-behavioural act of the other communicant and the fact of not-understanding/inadequate understanding is explicated by verbal or nonverbal actions of the communicants.

Key words: communicative failure, a situation of communication, speech-behavioural act, verbal/nonverbal actions of communicants.

Мета статті полягає у розкритті сутності поняття “комунікативна невдача” на основі аналізу існуючих підходів до розгляду природи явища комунікативної невдачі.

Актуальність теми обумовлена наявним в сучасній лінгвістиці інтересом до гармонізації комунікації, зняття комунікативних конфліктів, що визначає необхідність комплексного вивчення явища комунікативної невдачі.

Об'єктом дослідження є явище комунікативної невдачі, а **предметом** — визначення комунікативної невдачі на основі комунікативно-когнітивного підходу й встановлення критеріїв ідентифікації комунікативної невдачі.

Матеріалом аналізу у статті слугують скрипти англомовних кінофільмів загальним обсягом 1,5 друкованого листа.

У лінгвістичній літературі, присвяченій дослідженню труднощів, що виникають на шляху досягнення взаєморозуміння, зустрічаються такі терміни, як “комунікативна невдача” (Б. Ю. Городецький, І. М. Кобозєва, І. Г. Сабурова [5], Є. А. Земська, О. П. Єрмакова [7], М. А. Кронгауз, [8]), “мовний конфлікт” (А. А. Лосєва [12]), “мовленнєва невдача” (О. В. Кукушкіна [9; 10]), “комунікативна девіація” (Ф. С. Бацевич [3]) та інші. Найбільш вживаним терміном є “комунікативна невдача” (КН). Його і приймаємо у якості робочого терміну дослідження.

Вчені, які займаються вивченням КН, мають різні погляди на зміст цього явища. Найбільш вузьке розуміння КН знаходимо у О.В. Кукушкіної, яка зосереджується на суто вербальній комунікації й використовує для опису різного роду відхилень від мовленнєвих норм термінологічний ряд “мовленнєве порушення” – “невдача” – “помилка”. Термін “мовленнєве порушення” “служить як родовий для позначення всіх видів відхилень, як виправданих, так і таких що викликають негативну реакцію адресата”. “Мовленнєва невдача” є видовим поняттям по відношенню до “порушення” й стосується порушень, “які викликають у адресата негативну реакцію та необхідність заміни використаного мовного засобу”. Ступінь грубості мовленнєвих невдач може коливатись від “незвично – гірше” до “так неможна”. Явні, грубі порушення підпадають під поняття “помилка” [10]. Власне “мовленнєве порушення” визначається як відхилення від типового способу опису: “при оцінці стандартного тексту з точки зору норм, прийнятих в даному мовному колективі, ці відхилення сприймаються вже як невдачі та можуть свідчити про нестандартне або нечітке, погане усвідомлення типового способу осмислення будь-якого об’єкту дійсності” [там само].

Для встановлення критеріїв ідентифікації мовленнєвих порушень дослідниця звертається до поняття мовно-мовленнєвої норми й на основі аналізу робіт Г. Пауля, А. Мейє, О. Єсперсена, Л. Блумфілда, А. Нореєна виокремлює “три основні спільні параметри оцінки якості продукту мовленнєвої діяльності: (1) ефективність, ясність, зрозумілість, простота; (2) адекватність, точність; (3) коректність, прийнятність” [9].

Разом з тим, вчена зауважує, що “якщо у відношенні власне загальних критеріїв оцінки спостерігається схожість поглядів, то при їх застосуванні до конкретних висловлювань відразу виникають проблеми. Головна з них – це суб’єктивність та неоднозначність оцінок правильності”. Причинами розбіжностей є: різний ступінь “віддаленості” від престижної норми, відмінність ступеню одноманітності засобів вираження на різних мовних ділянках, зміни ступеню звичності тієї чи іншої норми для індивідуальної мовної свідомості [там само].

На цій підставі О. В. Кукушкіна робить висновок, що “все різноманіття “відступів” від норми не слід описувати за допомогою бінарного протиставлення “правильно-неправильно” [там само]. Більш релевантною їй видається позиція Н.В. Перцова, який вважає, що шкала “краще – гірше” є більш придатною для опису природної мови й пропонує ввести ще один критерій – “зручність/ незручність” [13, с. 31].

Переважає більшість лінгвістів не зводять КН лише до проблеми відповідності/невідповідності висловлення мовно-мовленнєвим нормам. Зокрема, Н. І. Формановська наголошує, що поняття КН не вичерпується “нерозумінням мови або поганим володінням нею” [14, с. 169].

Найбільш широке визначення КН надають Б. Ю. Городецький, І. М. Кобозєва та І. Г. Сабурова, які тлумачать це явище як такий збій у спілкуванні, при якому певні відрізки мовлення (в оригіналі “речевые произведения”) не виконують свого призначення. Інакше кажучи, ті чи інші їх елементи як інструкції по перетворенню оточення не реалізуються” [5, с. 67].

При цьому учені наголошують, що КН слід відрізняти від інших видів дефектності мовлення, а саме: 1) невідповідності “граматичному ідеалу”, тобто граматичної неправильності в широкому розумінні, включаючи порушення синтаксичних правил, ситуативний еліпсис тощо; 2) комунікативних вад – хаотичності, непослідовності викладу, невідповідного смакам та звичкам комунікантів вибору слів, розтягнутості, багатослівності тощо; 3) небажаного побічного ефекту або “комунікативних збитків” (наприклад, голосним криком *Смій!* комунікант зупинив дитину, але при цьому налякав її, що не входило у його наміри); 4) нечіткості семантики мовленнєвого відрізка, притаманної в тій чи іншій мірі будь-якому тексту; 5) викривлення істини у тексті – ненавмисного (помилкового) або навмисного (нещирого) [5, с. 67].

Якщо перші чотири різновиди дефектності мовлення не потребують більш детальних пояснень, то розпізнавання останнього може спричинити певні труднощі. Прикладом викривлення істини слугує наступний відрізок діалогічного дискурсу:

(1) *RACHEL: Where've you been?*

MONICA: Just out. Had some lunch, just me, little quality time with me. Thanks for your jacket.

RACHEL: Oh, no problem. You can borrow it, by the way. Here are your keys, hon. Mon, if uh you were at lunch alone, how come it cost you uh 53 dollars?

MONICA: You know what probably happened? Someone musta stolen my credit card. RACHEL: And sorta just put the receipt back in your pocket.

MONICA: That is an excellent excellent question. That is excellent.

RACHEL: Monica, what is with you? Who'd you have lunch with?

MONICA: Judy.

RACHEL: Who?

MONICA: Julie.

RACHEL: What?

MONICA: Jody.

RACHEL: You were with Julie? (Friends 2)

У цій ситуації один з комунікантів (Моніка) намагається приховати від другого (Рейчел) певну інформацію (а саме, з ким вона обідала). Відповідно, нерозуміння тут виникає саме через нещирість й тому не відповідає поняттю КН.

Визначення інших авторів уточнюють природу явища КН, фокусуючись на тих чи інших його аспектах. Зокрема, наголошують, що під відповідний термін підпадає “повне або часткове нерозуміння висловлення учасником комунікації, тобто недосягнення або не повне досягнення комунікативного наміру мовцем” [7, с. 31]; “недосягнення ініціатором спілкування комунікативної мети та прагматичних спрямувань, а також відсутність взаємодії, взаєморозуміння та згоди між учасниками спілкування” [11, с. 68].

На думку А.А. Лосевої, до КН слід віднести й “виникаючий у процесі спілкування не передбачений мовцем небажаний емоційний ефект: образу, роздратованість, здивування” [12, с. 215]. Погоджуючись з тим, що зазначений емоційний ефект безпосередньо пов'язаний з явищем КН, оскільки є реакцією адресата на незрозуміле висловлювання адресанта, все ж вважаємо більш доцільним кваліфікувати його як непередбачений мовцем наслідок КН, а не власне КН. Наприклад:

(2) [Everyone was sad as they did not know what to do for New Year's]

Rachel: Hey, do you guys know what you're doing for New Year's? [They all protest and hit her with cushions] *Gee, what?! What is wrong with New Year's?* (Friends 1)

У наведеному прикладі необізнаність адресанта із конкретною ситуацією зустрічає емоційний протест з боку адресатів, виражений фізичною дією (киданням в адресанта подушок). Висловлення адресанта є недоречним, але цілком зрозумілим. І тому такі випадки не можна кваліфікувати як КН.

На окрему увагу заслуговують спроби відмежування КН від суміжних явищ, а саме “комунікативного дискомфорту” (КД) та “комунікативного конфлікту” (КК): на думку Н. М. Болохонцевої, “комунікативний дискомфорт ґрунтується на відчутті учасниками спілкування труднощів комунікації; <... > комунікативний конфлікт являє собою зіткнення

власне у процесі спілкування, а комунікативна невдача розглядається вже як здійснений факт” [4, с. 10].

За нашими спостереженнями у процесі аналізу спілкування доволі важко провести межу між КД та КК за відсутності чітких маркерів цих явищ; до того ж, КД може не усвідомлюватися одним із комунікантів і, нарешті, КД необов’язково призводить до КН:

(3) [Barry was engaged to Mindy but he was seeing Rachel and they had sex]

BARRY: What's the matter?

RACHEL: Oh, it's just... Oh, Barry, this was not good.

BARRY: No, it was. It was very very good.

RACHEL: Well, what about Mindy?

BARRY: Oh, way, way better than Mindy.

RACHEL: No, not that, I mean, what about you and Mindy?

BARRY: Well, if you want, I'll just- I'll just break it off with her.

RACHEL: No. No no no no, no. I mean, don't do that. Not, I mean not for me (Friends 1).

У наведеному прикладі в процесі спілкування виникає КД, спричинений невірною інтерпретацією Барі висловлення Рейчел *Oh, Barry, this was not good*. Рейчел виходить із морально-етичних пресупозицій: їй незручно перед подружкою Мінді, з хлопцем якої вона підтримує інтимні стосунки; у той же час, Барі – із суто утилітарних: він отримав фізіологічне задоволення. Рейчел намагається позбутися КД, пояснюючи, що саме вона мала на увазі. Барі, навпаки, не докладає жодних зусиль для того, щоб її зрозуміти, демонструючи неусвідомлення КД. Усе це призводить до того, що Барі виводить невірну інференцію, яка повністю суперечить пресупозиційному змісту висловлень Рейчел: він доходить висновку, що Рейчел хотіла б, щоб він розірвав стосунки з Мінді (*Well, if you want, I'll just- I'll just break it off with her*). Проте, ні КК, ні КН не настає, оскільки Рейчел, нарешті, вдається вірно інтерпретувати пресупозиції Барі й вона продовжує спілкування, відповідаючи на його останню репліку емоційним запереченням (*No. No no no no, no. I mean, don't do that. Not, I mean not for me*).

Розглядаючи явище КН, вчені акцентують увагу на тому, що джерелом КН можуть бути як вербальні, так і невербальні дії комунікантів. Зокрема, А. А. Лосєва вважає, що “розглядаючи причини комунікативних невдач, немає сенсу жорстко розділяти вербальні та невербальні невдачі. Необхідно вести мову не про мовленнєву дію як складову комунікативного акту, а про мовленнєво-поведінковий акт у цілому. Адекватна комунікація в межах тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти можлива лише при володінні як мовними, так і немовними семіотичними системами цієї спільноти” [12, с. 215]. Д.Б. Гудков наголошує на тому, що “основним та універсальним джерелом КН являється нерозуміння або неадекватне розуміння

одним з комунікантів мовленнєво-поведінкового акту іншого”, в якому розмежування вербального й невербального “майже завжди виявляється достатньо умовним” [6, с. 58-59]. В.Н. Базильов акцентує, що “мовленнєва дія здійснюється у взаємодії з іншими типами діяльності і повинна, таким чином, вивчатись разом з ними” [2, с. 178]. Розглядаючи невербальні компоненти спілкування, Ф.С. Бацевич зазначає, що “різноманітні невербальні сигнали в особистому спілкуванні несуть від 69 до 80% інформації. Це означає, що більша частина спілкування здійснюється без участі засобів мовного коду, але з орієнтацією на інші складові: паралінгвістичні елементи, елементи інших семіотичних систем тощо. Звичайно, значення різноманітних невербальних сигналів “перебувають” не в самих сигналах, а приписуються їм тими, хто декодує мовлення, “вичитує” його. Це декодування відбувається з обов’язковим урахуванням культурних та індивідуальних контекстів” [3, с. 64-65].

Ця позиція знаходить обґрунтування в роботах Н.Д. Арутюнової: “мовне висловлювання, звернене до “іншого”, регулярно набуває статусу поведінкового акту, а поведінковий акт, розрахований на сприйняття його “іншим” завжди семіотичний” [1, с. 41].

На початковому етапі дослідження КН з огляду на складність та багатогранність цього явища, виникає необхідність знаходження способів його ідентифікації у дискурсі або формальних маркерів. Уважаємо, що такими маркерами можуть слугувати вербальні/невербальні дії комунікантів, які б експлікували факт невірної інтерпретації вербальних/невербальних дій інших комунікантів. Наприклад:

(4) [Carol is pregnant. Ross and Susan went with her to hospital. They were arguing and here comes the doctor]

DR. OBERMAN: (ENTERING) Knock knock! How are we today? Any nausea?

ALL: Yeah. Yeah. A little.

DR. OBERMAN: Well, I was just wondering about the mother-to-be, but.. thanks for sharing (Friends 1).

У прикладі (4) має місце неадекватна вербальна реакція подруг на запитання лікаря. Неадекватність реакції підтверджується самим лікарем, який експлікує, що звертався не до всіх, а до лише майбутньої матері (*Well, I was just wondering about the mother-to-be*). Його висловлення і є маркером КН.

(5) [Monica was having her hair cut by Phoebe]

MONICA: It's just a little shorter than what we had discussed.

PHOEBE: Would you relax? I know what I am doing. This is how he wears it.

MONICA: How who wears it?

PHOEBE: Demi Moore.

MONICA: Demi Moore is not a he.

PHOEBE: Well, he was a he in Arthur, and in Ten.

MONICA: That's Dudley Moore. I said I wanted it like Demi Moore.

PHOEBE: Oh, oh, oh my god! (Friends 2)

У наведеному фрагменті діалогу невербальним маркером належності ситуації до КН є невербальна дія Фібі, подруги Моніки, яка зробила їй чоловічу стрижку, а вербальним – висловлення Моніки *That's Dudley Moore. I said I wanted it like Demi Moore* (Це Дадлі Мур. Я сказала, я хотіла б бути схожою на Демі Мур): Фібі зробила Моніці чоловічу стрижку, невірно інтерпретувавши її бажання підстригтися під Демі Мур (актрису Демі Мур вона сплутала з актором Дадлі Муром).

(6) [Scene: Monica and Rachel's, Phoebe, Chandler, and Ross are there, Rachel is serving brownies.]

Rachel: Here you go Pheeb. Who else wants one of my special homemade brownies? Chandler: I will have one [Ross and him both take one].

[Phoebe takes a bite and spits it out and screams].

Chandler: Okay, I'm not gonna have one.

Ross: Neither will I [They both put back the brownies].

Phoebe: No, no, it's just my tooth.

Chandler: All right I'll have one [He and Ross take another brownie].

У прикладі (6) КН спричинена невербальною дією Фібі – вона випльовує тістечко, яке спекла Рейчел, тому, що їй болять зуб. Присутні інтерпретують її больову реакцію як відразу й відмовляються від тістечок. Їх відмова є вербальним маркером КН. Коли ж вони дізнаються про причину поведінки Фібі, то куштують тістечка.

Таким чином, узагальнюючи проаналізовані визначення КН, а також власні спостереження, вважаємо, що в найбільш загальному сенсі КН слід тлумачити як ситуацію комунікації, де має місце нерозуміння або неадекватне розуміння одним з комунікантів мовленнєво-поведінкового акту іншого й факт нерозуміння/ неадекватного розуміння есплікується вербальними/ невербальними діями комунікантів.

Перспективи дослідження вбачаємо у з'ясуванні джерел виникнення КН та їх класифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Речеповеденческие акты в зеркале чужой речи / Н. Д. Арутюнова // Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992 – С. 41.

2. Базылев В. Н. Язык – ритуал – миф / В. Н. Базылев. – М. : МГЛУ, 1994. – 227 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 376 с.
4. Болохонцева Н.М. Скрытый коммуникативный дискомфорт как явление диалога : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык”, 10.02.19 “Теория языка” / Н. М. Болохонцева. – Орёл, 2011. – 21 с.
5. Городецкий Б. Ю. К типологии коммуникативных неудач / Б. Ю. Городецкий, / И. М. Кобозева, И. Г. Сабурова // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. – Новосибирск, 1985. – С. 67-68.
6. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.
7. Ермакова О. П. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Русский язык в его функциональных разновидностях. Коммуникативно-прагматический аспект. – М. : Наука, 1993. – С. 31.
8. Кронгауз М. А. Семантика : [учебник для вузов] / М. А. Кронгауз. – М. : «Академия», 2005. – 352 с.
9. Кукушкина О. В. Основные типы речевых неудач в русских письменных текстах [Электронный ресурс] : [монография] / О. В. Кукушкина. – М. : МГУ, 1998. – Режим доступа: http://www.philol.msu.ru/~lex/pdfs/kukushkina_chapter2.pdf.
10. Кукушкина О. В. Речевые неудачи как продукт речемыслительной деятельности. [Электронный ресурс] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / О. В. Кукушкина. – М., 1998. – Режим доступа : http://www.philol.msu.ru/~humlang/articles/ref_oka.htm.
11. Культура русской речи : [учеб. для вузов] / [под ред. Л. К. Граудиной, Е. Н. Ширяева]. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 560 с.
12. Лосева А. А. К проблеме возникновения речевых конфликтов в билингвальных группах [Электронный ресурс] / А. А. Лосева // Учеб.-метод. комплекс дисциплины “Язык и конфликт” ; [сост. Вершинина Т. С.] / А. А. Лосева. – Екатеринбург, 2007. – С. 215-221. – Режим доступа : http://www.elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/1438/.../1324428_readingbook.pdf.
13. Перцов Н. В. О некоторых проблемах современной семантики и компьютерной лингвистики / Н. В. Перцов // Московский лингвистический альманах. Спорное в лингвистике. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 31.
14. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н. И. Формановская. – М. : Русский язык, 2002. – 216 с.